

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

В. Єрмолаєв, доцент НЮА України

Віче в Київській Русі: питання компетенції (IX— середина XII ст.)

Однією з гарантій народного суверенітету в Україні стало положення Основного Закону держави про пріоритетність безпосередньої демократії, яка збагачується і доповнюється демократією представницькою через органи державної влади та місцевого самоврядування. Тобто чинна Конституція передбачає, що український народ має пріоритетне право безпосередньо вирішувати всі соціально значущі справи у суспільстві та державі. Таким чином, Основний Закон закріплює і розвиває давню, хоча і слабку традицію народоправства, яка втілювалася, зокрема, в архаїчних інститутах народовладдя — вічах.

Перші дослідники державного ладу і права Київської Русі — В. Сергеевич, М. Володимирський-Буданов, В. Алексеев, М. Довнар-Запольський, М. Дьяконов та ін. — виділяли три органи верховної влади: князя, боярську думу і віче. Історики українського права — С. Дністрянський, Р. Лащенко, М. Чубатий — теж визначали владу віча як верховну. Російські історики держави і права вважають, що безпосередньо високу активність віче мало лише у Новгороді¹.

Якщо в історіографії XIX — початку XX ст. склалось переконання про віче як орган народної влади, то пізніше, в радянські часи, а то й зараз, як автор доводив у своїх попередніх публікаціях, його місце в державному механізмі Давньоруської держави значно знівельоване.

Роль віча у державному механізмі Київської Русі розкриває передусім аналіз його компетенції за літописними джерелами. Оскільки здавна вона не була об'єктом спеціального вивчення, спробуємо дослідити її в межах запропонованої статті.

¹ Див.: История отечественного государства и права. Ч. I.: Учебник / Под ред. О. М. Чистякова 3-е изд., перераб. и доп. — М., 2000. — С. 62.

Компетенція віча (як сукупність повноважень у системі влади Київської Русі, коло діяльності) була досить широкою. Вона включала такі основні повноваження віча як особливої інституції в системі влади Київської Русі.

1. *Покликання вічем князів для зайняття «столів»* як давня традиція, започаткована ще племінною демократією.

Одночасно вже в додержавні часи склалися князівські династії племен¹. З другої половини IX ст., як свідчить, зокрема «Повість временних літ», почала поширюватися практика посадиництва, коли князь Олег повсюди в землях «посади мужа своя»². Цю практику продовжували наступні великі київські князі — Святослав, Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Володимир Мономах та ін. Але в моменти послаблення центральної влади в Києві, місцевих князів у Новгороді, Пскові, Володимирі, Суздалі, Полоцьку та інших землях Русі встановлення легітимності князівської влади здійснював, рятуючи безпеку країни та єдність її земель, орган народовладдя — віче. Йдеться про його повноваження покликання, затвердження або заміщення князів.

Першу згадку про таку подію теж знаходимо в «Повісті временних літ» — «покликання варягів» 862 р. княжити в Новгороді. В подальшому драматичні політичні події примушували народ не раз втручатися в зміну князів, їх обрання. Як свідчить літопис 1068 р., після поразки від половців «людье кыевстий ... створиша вече на торговищи и реша...» звернутися до князя з вимогою озброїти народне ополчення. Проте князь Ізяслав Ярославович не тільки відмовився виконати рішення віча, а й продовжував тримати під вартою київську дружину. Внаслідок цього відбулося повстання на захист прав віча. Повсталі розгромили княжий двір, звільнили «ис поруба» Всеслава і «прославиша среди двора княжа».

Обравши Всеслава київським князем і скинувши Ізяслава, який врятувався втечею, віче здійснило, як виявилось пізніше, невдалий акт. Коли Всеслав покинув киян під Белгородом, «лю-

¹ Див.: Історія держави і права України: Підручник у 2 т. / За ред. В. Я. Тарця, А. Й. Рогожина. — К., 2000. — Т. 1. — С. 60.

² Див.: Полное собрание русских летописей. — Т. 1. Лаврентьевская летопись. — М., 1997. — С. 50 (далі — Лавр.); Т. 2. Ипатьевская летопись. — 2-е изд. — СПб., 1998. — С. 39 (далі — Іпат.).

дье князя» знов «створиша вече» і вирішили запросити на княжіння чернігівських князів Святослава і Всеволода Ярославичів. Та й цей вибір виявився невдалим і не врятував киян від княжої розправи. Повернення Ізяслава, хоча й було пов'язане з тим, що він багатьох киян «погубил», навіть «не испытав», було відзначено урочистою зустріччю, на яку «изидоша людье» і «прияша князь свой кияне» (Лавр., 1068 р.). Отже, віче стало жертвою не стільки своєї політичної недалекоглядності, скільки недалекоглядності й нерозважливості князів, калейдоскопічного внутрішнього і зовнішнього розвитку подій. Цей орган народоправства примушував князів рахуватись із його волею.

Віче прагнуло до створення сильної та стабільної великокнязівської влади, зважувало на державницькі й особистісні якості кандидатів на київський стіл. У 1113 р., після смерті Святополка, «свет створиша кияне и послаша к Володимеру, глаголюще: Поиде, княже, на стол отен и деден». Отже, в даному випадку віче було зацікавлене в підтримці династичного й легітимного принципу наслідування влади. Незважаючи на відмову Володимира Мономаха, віче виявило наполегливість в реалізації своєї волі: «аще не поидеши, то веси, яко много зло уздвигнеться». «Се же слышав, Володимер поиде в Киев» (Лавр., 1113 р.). Мономах княжив до 1125 р., і становище Київської Русі значно стабілізувалося. Серед заходів, спрямованих на нормалізацію соціально-політичної ситуації, взаємин народу і князя, винятково важливе значення посідало його законодавство — славнозвісний «Устав», або доповнення до «Руської Правди», які значно обмежували безконтрольну діяльність князівської адміністрації.

Покликання («призваша», «посадиша») князів держави або окремих земель було в Київській Русі засобом встановлення легітимної, сильної і незалежної від корисливих інтересів, відповідної інтересам народу (землі, держави) князівської влади. Літописи містять згадки й про зайняття столів без або і всупереч покликанню віча, а внаслідок військової переваги князя. Але правління нелегітимного князя або ж було нетривалим, або набувало легітимності внаслідок згоди киян, як у випадку з Ізяславом, чи населення головних міст земель. І з цією волею народу князі вимушені були рахуватися і рахувалися не тільки в силу правового звичаю чи укоріненої практики політичного життя, а й для набуття повної законності своєї влади, миру в державі.

М. Грушевський підрахував: за часи від Ярослава Мудрого до монгольського походу ми маємо близько п'ятдесяти перемін князів на київському столі на основі рішень віча (від 1068 по 1200 рр. — близько сорока. Виділено мною. — В. Є.) Причому за ініціативою громади — всього 3–5 разів, 10–11 рішень віче підтвердило або підтримало князів і лише 4 рази віча затвердили нові умови з кандидатами на київський стіл¹. До речі, сам М. Грушевський перед цим називає більше випадків ініціативи віча².

Зрозуміло, що не всі випадки покликання князів відображені у літописах, і тому підрахунки М. Грушевського передають загальне співвідношення рішень народних зборів. Так, в Іпатіївському літописі за 1113 р. повідомляється про смерть київського князя Мстислава Володимировича, який «оставив княжение брату Ярополку». Можна подумати, що кияни ніякої участі в цій події не брали. Але Лаврентіївський літопис цю подію передає по-іншому: «Преставися Мстислав, сын Володимерь, и седе по нем брат Ярополк, княжа Киев: людье бо кыяне послаша по нь». Мабуть, таких випадків було більше.

На нашу думку, можна стверджувати, що не рішення князів про передачу влади, а рішення віча було вирішальним. Так, Мономах уклав «ряд» з Святополком про те, що відкличе з Новгороду свого сина, з яким з'явилися новгородські послы і оголосили: «Не хошем Святополка, ни сына его; аще ли две голове имеет сын твой, то послы и» (Іпат., 1102 р.). Князям довелось підкоритись народній волі.

Затвердження князя вічем набувало все більшого значення в умовах наростаючої удільщини як акту, зміцнюючого за ним князівський стіл порівняно з посиленнями на «отчинне» право³. Щодо цього є красномовною полеміка між Юрієм Долгоруким та Ізяславом Мстиславовичем (1154 р.). Якщо перший заявляв: «Мне отчина Киев, а не тебе», то другий заперечував: «Ци сам сел Кыеве, посадили мя кыяне». «Мужі» Ростислава Мстиславовича в 1154 р. нагадували князю: «А ты ся еси (ще) с людьми Кыеве не утвердил». У 1167 р. Мстислав Ізяславович

¹ Див.: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси — В 11 т., 12 кн. / Ред. П. С. Сахань (голова) та ін. — К., 1993. — Т. 3. — С. 212.

² Див.: Там само. — С. 211.

³ Див.: *Черепнин Л. В.* К вопросу о характере и форме древнерусского государства X — начала XIII в. // Исторические записки. — 1972. — № 89. — С. 363–364.

уклав «ряд» не тільки з «братъею и с дружиною», а й з «кыяны» (за Лавр. та Іпат. літописами)

2. Укладення «Ряду» з князем.

Як зазначав ще В. Сергеевич, «привиз» князя «є не що інше, як законодавчий акт»¹, умовою реалізації якого й був ряд (угода) з князем. Це право віче визнавали князі і боярська дума (як у вищезгаданому випадку 1154 р. у Києві). Ряд укладався навіть у тих випадках, коли стіл було захоплено силою. Так, у 1169 р. Мстислав Ізяславович, покликаний киянами, укладає ряд. Те ж саме він повторює і тоді, коли вдруге займає Київ у 1172 р. (Іпат., 1169, 1172 рр.)

Як свідчить Іпатіївський літопис, у 1146 р. князь Ігор прийняв усі умови київського віча і «съсед с коня, и целова к ним (киянам) крест на всей их воли». Ця формула Ігорової присяги — «на всей их воли» — безсумнівне свідчення про великі повноваження Київського віча, їх вищість над князівськими. Віче могло прийняти й умови угоди, запропоновані князем. Так, новгородці князя Святослава «въведоша опяť на всей воли его» (Новгород, 1161 р.). За новгородськими договорами влада князя обмежувалася низкою умов: 1) не чинити суду без посадника; 2) не роздавати без нього волостей і грамот; 3) для управління волостями призначити новгородців і без вини їх не відсторонювати; 4) не набувати самому, княгині чи боярам нерухомого майна в межах новгородської землі². Безперечно, такі обмеження не мали сили щодо князів інших земель Київської Русі, але зрозуміло і те, що ряд віча з князем обмежував і обумовлював князівську політику.

Віче значною мірою визначало обсяг повноважень князів, застерігало від міжусобиць, кровопролиття, антисоціальної політики тощо. За Новгородським літописом «черниговцы же възпиша ко Всеволоду, глаголяще: «мыслиши бежати в Половци; да к чему ся увернешь? Луче останися от своего высокоумья и проси мира; мы ведаем, не хоцет Ярополк крестьянская (християнської. — В. Є.) крови проливати, милосерд есть и смирен Бога ради, то бо соблюдает Рускую землю». Через рік — «и сду-

¹ Сергеевич В. И. Вече и князь. Русское государственное устройство и управление во времена князей Рюриковичей. — М., 1867. — С. 76.

² Див.: Дьяконов М. Очерки общественного и государственного строя Древней Руси. — 4-е изд., испр. и доп. — СПб., 1912. — С. 131.

мавше князь и людие»... и еще рекше: «не проливайте крови с своею братиею, негли Бог како управит своим промыслом» (Новгород, 1136, 1137 pp.).

Покликання, як правило, не встановлювало певного строку князювання і, очевидно, передбачалося пожиттєво. По смерті Ізяслава «посадиша в Києве Ростислава, кияне, рекуче ему: якоже і брат твой Ізяслав честил Вячеслава, тако же и ты чести; а до твоего живота Киев твой» (Іпат., 1154 р.). Новгородці ж домовлялись з Ростиславом Мстиславовичем про те, «якже им имети сына его (Святослава) собе князем, а иного князя не искати, оли ся с ним смертю розлучити» (Іпат., 1168 р.). Ряд киян з князем Ігорем включав вимогу і про порядок суду (Іпат., 1146 р.). Але траплялися, як вже зазначалося, випадки, коли сам народ припиняв повноваження князя, порушуючи навіть власну клятву.

3. Крім права віча покликання князів воно також мало *право неприйняття або вигнання князів*.

Кияни, невдоволені Ігорем Ольговичем, шлють до Ізяслава Мстиславовича запрошення: «ты наш князь, поеди, Ольговичев не хотим быти...» (Іпат., 1146 р.). Новгородці, не прийнявши князя Всеволода, «и реша ему: поиде прочь, а ми собе князя добудем... а иной волости ишеши, а не право...» І новгородці «посадиша у себя Мстислава на столе». Але згодом, у 1188 р., новгородці вимушені були відмовити і князю Мстиславу: «в то е лето выгнаша Новгородци князя Мстислава Давидовича, послаша к Всеволоду в Владимир по Ярослава Володимиреча; вниде в Новгород и седе на столе» (там же). В такий спосіб віче втілювало верховну волю народу.

Судячи з літописів, голос «горожан» окремих земель іноді теж має вирішальне значення при обранні чи вигнанні свого князя, визнанні великого Київського князя. За Лаврентіївським літописом, у 1095 р. князь Ізяслав Володимирович прийшов до Мурому, «и прияша и муромци». Наступного року в Муром «вниде» Олег Святославович, «и прияша и горожане», а коли Святополк Ізяславович і Володимир Мономах у 1096 р. «придоста к Зарубу», «гражане же узревша, ради быша и поидоша к нима». В 1146 р., коли Ізяслав Мстиславович підступив до Путивля, «путивлечи» «поклонишася ему, и тако реша: есми ждали, княже, а чалуй к нам хрест». У 1148 р. до князя Гліба Юрійовича дійшла звістка, що його «хотять... переяславци», але коли

він вже «еха к ним», то переконався, що був обманутий («пре-льстили мя переяслявци»).

Траплялося, що горожани насильно втримували у себе князів, коли ті збирались їх полишити. У 1139 р. «людие черниговци вьспиша» до князя Всеволода Ольговича: «Ты надеешься бежати в Половце, а волость свою погубиши, то к чему ся опять воротишь?». Всі ці літописні формули — «прияша», «поидоша», «реша», «вьспиша» тощо — характеризують правові акти визнання князів «людьми» Мурома, Смоленська, Путивля, Переяслава, Чернігова та ін.

Як підрахував сучасний російський дослідник О. Большаков, за два з половиною століття існування Київської Русі делегітимація влади в Києві (вічем) мала місце в 9 випадках, в тому числі в 7 — вигнанням попереднього князя (3) або його вбивством (4), у 2 випадках — загибелі на стороні¹. Проте такого роду делегітимації треба вважати винятком із правил. Правилком було прагнення віча порозумітися з князем і боярською думою, якнайшвидше подолати політичну кризу.

Компетенція віча також включала й законодавчі функції. Історики держави і права суб'єктами правотворчості в Київській Русі, як правило, вважають лише великих князів, починаючи з X ст.

Як зазначав М. Володимирський-Буданов, у сфері законодавства вічу спочатку належали менші права, ніж князю: в Руській Правді немає слідів вічевого законодавства, але згодом законодавство стало функцією лише віча (у Новгороді, Пскові). Як вважав М. Дьяконов, немає підстав заперечувати таке право віча і в інших землях².

В. Сергеевич дійшов висновку про те, що покликання князя є не що інше, як законодавчий акт. «Покликання безумовне, без визначення прав і обов'язків покликаного князя, немислиме»³. Віче встановлювало межі цих прав і обов'язків, визначало (очевидно, за пропозицією князя і боярської думи) умови міжнародних договорів, затверджувало їх. Договір князя Ігоря

¹ Див.: *Большаков А. А. Легальность и легитимность власти в политической идеологии и практике Древнерусского государства / Вестник Моск. ун-та. — Сер. 12. Политические науки. — 2001. — № 2. — С. 88–89.*

² *Дьяконов М. Вказ.праця. — С. 133.*

³ *Сергеевич В. И. Вказ. праця. — С. 76.*

з греками 945 р. укладено від імені «великого князя руського, и от всего княжья, и от всех людей руския земли» (Лавр., 945 р.). Цього вимагала необхідність заручитися підтримкою всього населення держави чи окремої землі в разі порушення договору і ведення війни. Р. Лащенко вважав, що «законодавча діяльність віча виявлялася в обговоренні на народних зібраннях і в установленні законодавчих постанов, які мали, як закони, обов'язкову силу в державі»¹.

Визначаючи компетенцію віча, М. Костомаров писав: «Віче встановлювало рішення по управлінню, договори з князями та з землями інших країн, оголошувало війни, укладало мир, закликало князів, обирало владик; виносило розпорядження про збір війська і охорону країни, вступало у власність або «в кормленьє» землі, визначало торгові права і якість монети, іноді зводило «миром» церкви й монастирі; встановлювало правила й закони — було отже законодавчою владою, а разом з тим було і судовою, особливо у справах, що торкалися громадянських прав»². Хоча він мав на увазі «північноруські народоправства в часи удільно-вічового укладу», немає підстав заперечувати основні повноваження віча в інших землях у попередні часи, які не відзначались чіткістю їх визначення та функцій.

На наш погляд, тут слід зробити два застереження. По-перше, віче не брало систематичної участі в законодавстві та управлінні. Як писав М. Грушевський, «взагалі віче вважає себе вправі втручатися в усі сфери політичного життя, організації чи управління землі, і його право щодо цього визнається за ним і князями. Але, зробивши поправку... віче повертало поточне управління його звичайним господарям... Віче було корективом княжодружинного управління, але не правило само»³. Додамо, що корективи, очевидно, стосувалися передусім порушень звичаєвого права, прав народу або окремих станів чи їх безпеки. Ці корективи, на нашу думку, не що інше, як прояви вищості цієї форми народовладдя над князівською владою.

¹ Лащенко Р. Лекції по історії українського права. — К., 1998. — С. 104.

² Костомаров Н. И. Исторические монографии. Исследования. — СПб., 1868. — Т. VIII. — ч. 2. — С. 35.

³ Грушевский М. С. Очерки истории украинского народа/Сост. и ист.-биогр. очерк Ф. П. Шевченко, В. А. Смолия; Прим. В. М. Рычки, А. Грузия. — К., 1990. — С. 80–81.

По-друге, звичайно ж законодавча діяльність великих князів була досить активною. Великий князь ухвалював найважливіші рішення, якщо на це була згода його оточення — бояр, «княжих мужів», «старцев градских», які утворювали раду при князеві. Княжа рада у Київській Русі теж не мала чіткої організаційної структури, проте її діяльність була досить стабільною. Вона обговорювала переважно питання війни і миру, порядок зайняття столів, питання законодавства¹. Отже, можна зробити висновок: суб'єктами законодавчої діяльності у Київській державі виступали в різних мірі і формі князь, віче і боярська рада.

5. Найбільші права з найдавніших часів вічу належали в питаннях війни і миру, як вважав М. Володимирський-Буданов².

У кожному конкретному випадку сам народ на вічі вирішував питання про участь народного ополчення у поході чи умови договору з сусідньою країною. Вирішення питань війни і миру вимагали інтереси безпеки, необхідність нових витрат на війну, зміцнення укріплень тощо. Отже, для того, щоб вести війну, князь повинен був одержати згоду і підтримку віча. Саме за ним залишалося остаточне рішення. Так, Ярослав Мудрий запросив новгородців йти в похід проти Святополка і ті, незважаючи на те, що самі постраждали від князя, погодились: «аще, княже, братья наша исечна суть, можем по тебе бороти» (Лавр., 1015 р.). Як уже зазначалося, іноді ініціатива війни належала самому населенню. В 1067 р. кияни вимагали від свого князя Ізяслава, щоб він ще раз виступив проти печенігів (Лавр., 1067 р.). Розбиті половцями кияни «створиша вече на торговищи, и реща, пославшесе ко князю се половци росулися по земли; дай, княже, оружье и кони, и еше бьемся с ними» (Лавр., 1068 р.). В інших випадках населення відмовлялося від участі у воєнних походах. Перед приходом князя Юрія до Києва кияни говорять князю Ізяславу: «Мирися, княже, мы не идем» (Іпат., 1149 р.). Як свідчать літописи, менш за все народ підтримував міжкнязівські, міжудільні сутички і суперечки. І це зрозуміло. В питаннях війни і миру саме вічу завжди належало верховенство у владних повноваженнях.

6. *Управління і суд* належали до виключної компетенції князів і тому суд не був відділений від адміністрації³, але часом на-

¹ Історія держави і права України. — Т. 1. — С. 62.

² *Владимирский-Буданов М. Ф.* Вказ. праця. — С. 81.

³ *Сергеевич В. И.* Вказ. праця. — С. 66.

род втручався в юрисдикцію князів і останні визнавали це право віча.

Як уже зазначалося, кияни вимагали від князя Ігоря зміни тіунів, що й було зроблено: «а се вам і тивун, а по вашей воли» (Іпат., 1146 р.). Як відзначали дослідники історії українського права, у сфері судової діяльності вічу спочатку належало право участі в кожному суді (принаймні суд чинився князем і боярами в присутності народу. — В. Є.). Вічу належав суд *верховний*, в тому числі і над князями, головним чином у справах політичних.

Втручання віча у справи внутрішнього управління стосувалися головним чином призначення посадових осіб (як у випадку призначення нових тіунів), організації воєнних походів, стягнення податків тощо. Зокрема, літопис фіксує рішення новгородського віча 1018 р. під час боротьби Ярослава із Святополком Окаянним і його союзником польським князем Болеславом щодо розмірів податків «от мужа, бояр, старост, дворів» (Лавр., 1018 р.). Населення контролювало привілеї, збори мита і податки.

7. З наведених вище літописних свідчень досить виразно видно ще один важливий напрям діяльності віча — *контрольну діяльність*.

Віче стежило за виконання князем і боярською радою при ньому укладеного «ряду», управлінських рішень, діяльністю посадових осіб, використанням фінансів тощо. Зокрема, характерними для такої діяльності віча були збори киян 1068 і 1147 рр. Першого разу зібрали віче «людье киевский» «на торговищи». Причиною скликання вічового зібрання було невдоволення відсутністю коней і зброї для продовження боротьби з половцями, діями воєводи Коснячка, ув'язнення когось із «киевских людей». Збори перетворилися на повстання, результатом якого було звільнення «ис поруба» князя Всеслава і втеча до Польщі Ізяслава (Лавр., 1068 р.). Рішуче діяло віче і в бурхливих подіях 1146–1147 рр. у Києві в зв'язку зі спробою князя Всеволода Ольговича закріпити Київ за своїм потомством. Кияни, зібравшись на віче, почали обвинувачувати тіунів покійного Всеволода за те, що ті «погубили» населення, і вимагали від Святослава хрестоцілування за себе і за відсутнього брата князя Ігоря: «аще кому нас будеть обида, да ты прави». Віче теж закінчилося тим, що горожани стали громити двори тіунів і мечників. На їх місце були призначені інші тіуни за волею віча

(Іпат., 1146, 1147 рр.). Очевидно, таких випадків втручання віча в управління державою було значно більше, ніж зафіксовано в літописах.

Таким чином, з утворенням Київської держави народні збори продовжували функціонувати не тільки як архаїчний інститут звичаєвого права («изначала»), а й були «використані власниками землі й поставлені на службу державі у формі своєрідної феодалної демократії»¹. Із племінних сходів давніх слов'ян віче перетворилося на збори громадян, в яких брали участь вільні жителі міста — купці, ремісники та ін.² Але вирішальна роль у них належала міській верхівці — «старцам градским», боярам, представникам духовенства, купцям. В ІХ—Х ст. ст. віче скликалось, як правило, князем перед початком воєнних походів, під час облоги міста, з питань податкової політики, інколи — на знак протесту проти політики князя.

Надійшла до редколегії 05.09.02

А. Козаченко, кандидат юридичних наук

До проблеми кваліфікації державно-правового зв'язку між Україною і Росією за Переяславсько-Московською угодою 1654 року (з нагоди 350-річчя укладення угоди)

Важко переоцінити значення та наслідки, як позитивні, так і негативні, україно-російської угоди 1654 р., що вплинули на процес становлення української національної державності у другій половині XVII ст. І більш ніж через два з половиною століття, в 1917 р. окремі представники Центральної Ради намагалися вести переговори із Тимчасовим урядом Росії, посилаючись на те, що відречення Романових від престолу означає денонсацію Переяславсько-Московської угоди

¹ Пашуто В. Т. Черты политического строя Древней Руси // Древнерусское государство и его международное значение. — М., 1965. — С. 33–34.

² Див.: Історія держави і права України. — С. 66.